

महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण संचालनालयाच्या
क्र. उपुउ/२००५-०६/४००१२/१७/स. पुस्तक
दि. २७ सप्टेंबर, २००५ अन्वये

‘उत्तम पुस्तक’ म्हणून शिफारस करण्यात आलेला दर्जेदार संदर्भ

इंडियाज्‌ स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स

भारताचा स्वातंत्र्यसंघर्ष

It's a Spectrum of Modern India

विद्यापीठीय पदवी व पदव्युत्तर परीक्षा
राज्य व केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा तद्वतच
अन्य अनेक स्पृशी परीक्षांसाठी उपयुक्त असा संदर्भ

विद्यार्थिंप्रिय
१५वी आवृत्ती

आधुनिक भारताचा इतिहास

१९५७-२०१५

UPSC-MPSC Mains

समाजशास्त्र या वैकल्पिक विषयाच्या दोन्ही पेपरच्या
अभ्यासक्रमानुसार रचना केलेला संदर्भ

मुळ लेखक
डॉ. विद्याभूषण
डॉ. डी.आर.सचदेव

२०२३च्या नवीन
अभ्यासक्रमानुसार

माणी अमुदाद
डॉ. मुंदा काळदाते
प्रा. पी. के. कुलकर्णी

अँन इंट्रुडक्शन टू सोयिओलॉजी समाजशास्त्र परिचय

राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील
सामान्य अध्ययनाच्या पहिल्या
पेपरमधील संबंधित घटकासाठी व
नेट-सेट परीक्षेसाठी उपयुक्त

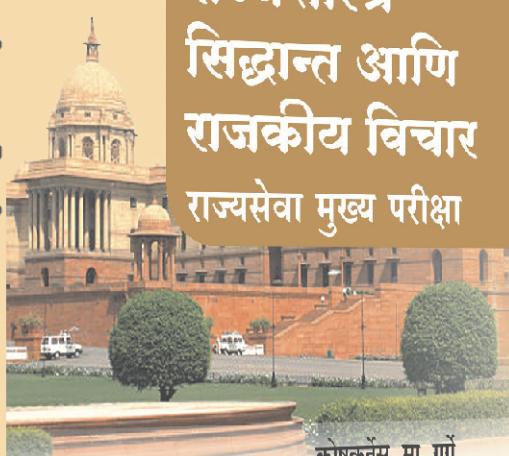

संस्कारात्मक सिद्धान्त आणि सांस्कृतिक विचार
राज्यसेवा मुख्य परीक्षा

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील
पॉलिटिकल सायन्स अँड इंटरनॅशनल रिलेशन्स
विषय कोड १०४९ या वैकल्पिक विषयाचा पेपर - १ मधील
विभाग १ च्या अभ्यासक्रमानुसार रचना केलेला संदर्भ....

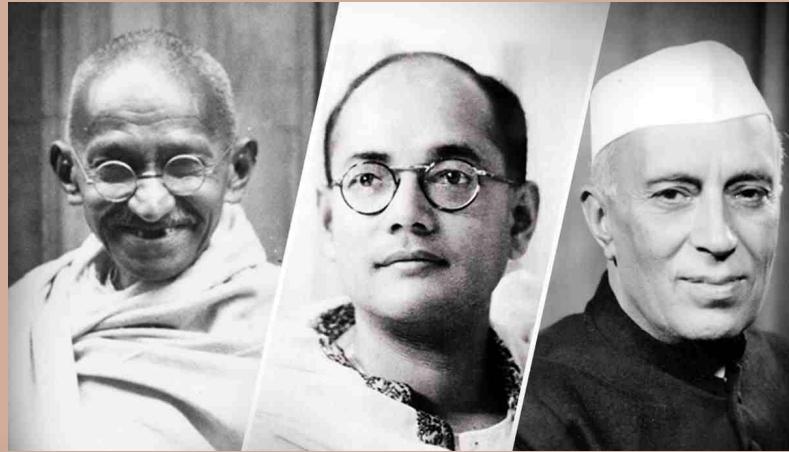
राज्यशास्त्र सिद्धान्त आणि राजकीय विचार राज्यसेवा मुख्य परीक्षा

मन्मथ
के सागर

कोषकतोंस. मा. गर्णे
प्रा. चिं. ग. घांगरेकर
प्रा. व्ही. वी. पाटील
व्ही. एस. क्षारसागर

इंडियाज् स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स

भारताचा स्वातंत्र्यसंघर्ष

संपादन-संस्करण
के'सागर

मूळ लेखक

बिपन चंद्र

मृदुला मुखर्जी   आदित्य मुखर्जी
के. एन. पणीकर   सुचेता महाजन

मराठी अनुवाद

डॉ. एम. व्ही. काळे

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
‘Suvarna Shilpa’, 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimbukhi Maruti Temple, Pune - 411 030.
☎: 24450125, 24455435 WhatsApp : 9823118810

*Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com*

Copy-rights of Marathi version
K'Sagar Publications, Pune : 2003
Twenty-eighth Edition : 2023
ISBN : 978-81-927789-1-4
The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999

Printed at

Shree Art Printers
Dhayari, Pune

Typesetting

K'Sagar Publications, Pune

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

Price : 450/-

Our Firms

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers,
Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411 002
📞 (020) 24483166
📠 9923906500 WhatsApp :
8087722277 WhatsApp :

K'Sagar Book Centre

Nutan Classic, 639 Narayana Peth,
Appa Balwant Chowk,
Pune - 411 030.
📞 (020) 24453065
📠 9823121395 WhatsApp :
9545567862 / 63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul,
(Saraswati Nivas) 122,
Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir
Lane, Pune - 411 002.
📞 (020) 24465650
📠 9923810566 WhatsApp :

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

आदरणीय डॉ. बिपन चंद्र. आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे इतिहास-संशोधक. 'इंडियाज् स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडेन्स' हा त्यांच्या व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या लेखणीतून साकारलेला ग्रंथ. यातील ज्ञानवैभव पाहून नतमस्तक व्हावं! या ग्रंथाचा अभ्यास करताना डॉ. बिपन चंद्रांमधील आणि एकूणच लेखक-पंचकामधील चिकित्सक इतिहास-संशोधक आणि विश्लेषक-विचारकंत आपणास पानोपानी भेटतो. व्यासंगी प्रज्ञेच्या परिणत आविष्काराने आपण मोहून जातो.

प्रस्तुतचा ग्रंथ हा उपरोक्त मूळ इंग्रजी ग्रंथाचा मराठी अनुवाद. महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांना मायबोलीच्या पदराखाली हे ज्ञानामृत चाखता यावं, ही त्यामागील भावना!

डॉ. बिपन चंद्र यांच्या मूळ इंग्रजी ग्रंथाचं मराठी भाषांतर करणं आणि ते करताना मूळ आशयाला न्याय देणं हे तर शिवधनुष्य पेलण्याचं कार्य. डॉ. एम. व्ही. काळे. इतिहास विषयक दहा ग्रंथांचे लेखन आणि अध्यापनाचा दीर्घ अनुभव. त्यांनी ही जबाबदारी उत्तमरीत्या पार पाढली. त्याबद्दल ते निश्चितच अभिनंदनास पात्र आहेत.

बिपन चंद्र सरांनी प्रस्तुतच्या मराठी अनुवादाच्या संपादन-संस्करणाची जबाबदारी आग्रहाने अस्मादिकांवर सोपविलेली. ही जबाबदारी पार पाढण्याचा यथामती प्रयत्न मी केला आहे. ही जबाबदारी पार पाढीत असतानाच आवश्यक तेथे परिच्छेदांना समर्पक शिषकीही दिली आहेत. अनुवादित ग्रंथाचे संदर्भमूल्य व उपयोगिता त्यामुळे वाढावी, ही अपेक्षा.

मूळ इंग्रजी ग्रंथात महत्वाच्या विधानांच्या वा उताऱ्यांच्या पृष्ठचर्थ संदर्भ-टीपा दिल्या आहेत. विस्तार-भयास्तव मराठी अनुवादात त्या वगळत्या आहेत. जिज्ञासूनी त्यासाठी मूळ ग्रंथ अभ्यासावा.

सर्वश्री मा. कृ. पारधी, अनघा क्षीरसागर-कार्ले, आशिष कार्ले व अदिती गायकवाड-कदम अशा अनेकांचा हा जगन्नाथाचा रथ ओढण्यास हातभार लागला आहे; त्याचा निर्देश या ठिकाणी करणे अगत्याचे आहे.

कॅंद्र व राज्य लोकसेवा आयोगाचे विद्यार्थी, इतिहास विषयाचे अध्यापक-प्राध्यापक व अभ्यासू-जिज्ञासू अशा सर्वांनाच हा ग्रंथ मार्गदर्शक ठरावा, हीच मनिषा!

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

सन्माननीय लेखकांविषयी

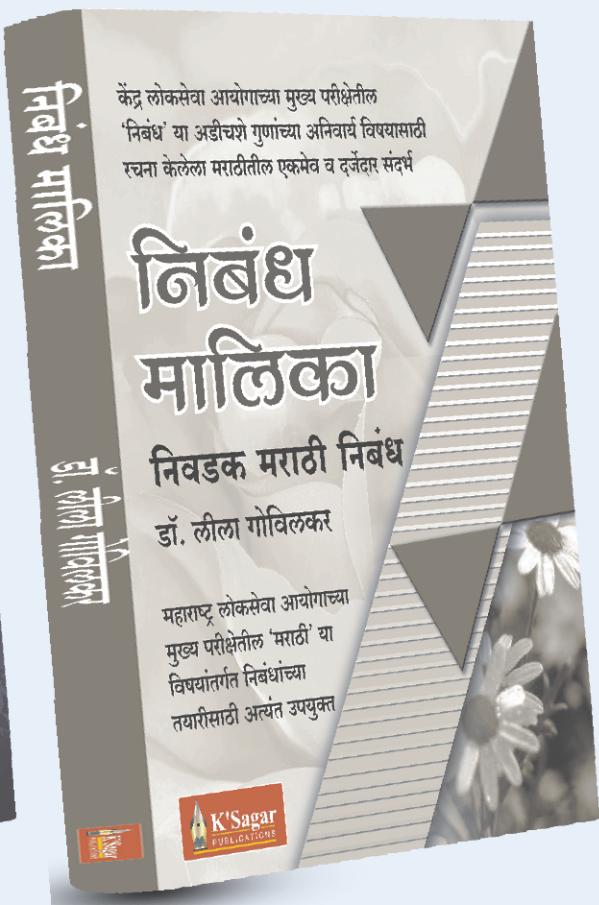
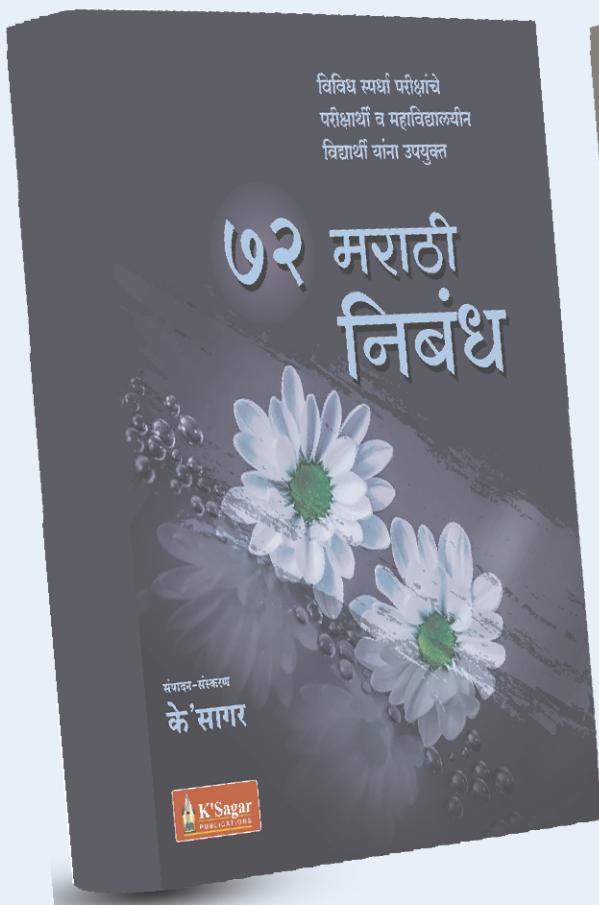
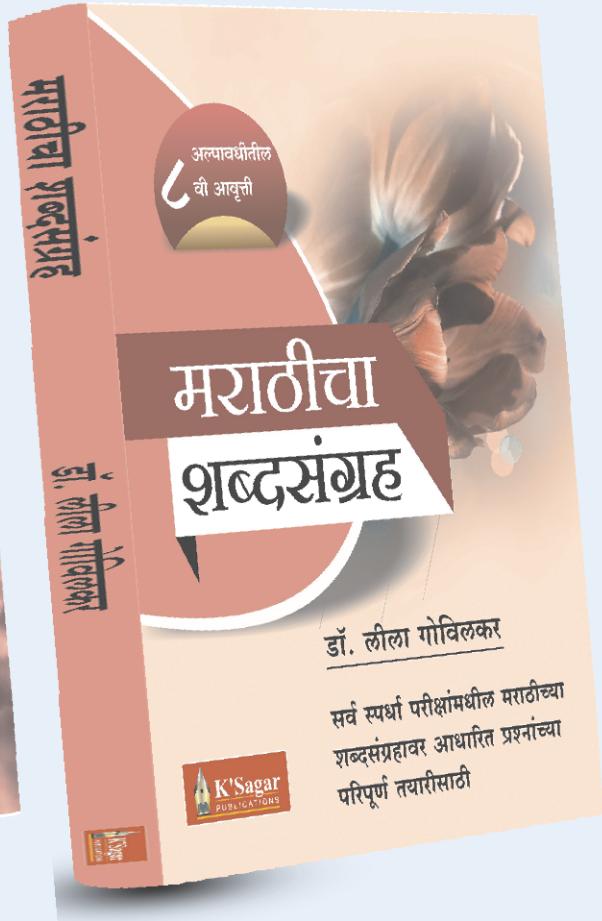
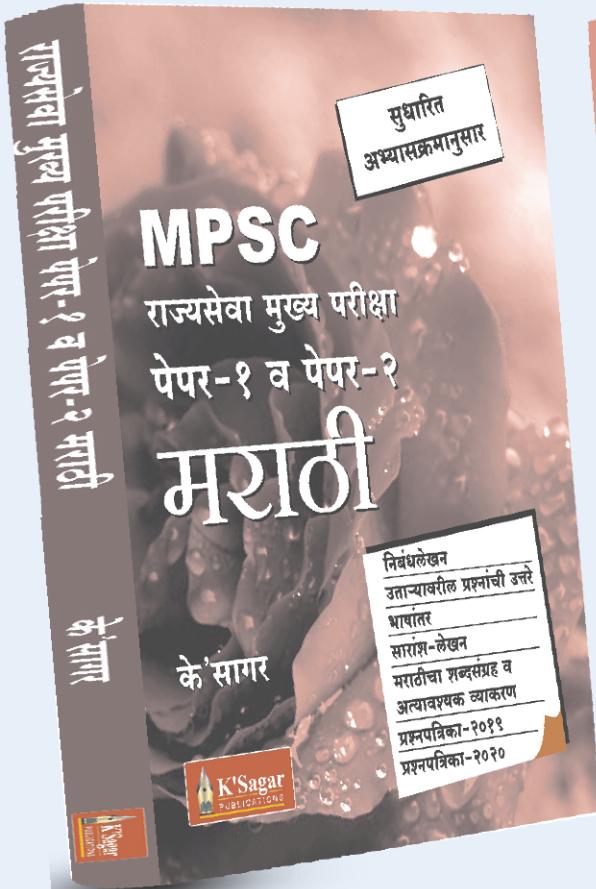
आदरणीय बिपन चंद्रजी यांचा जन्म हिमाचल प्रदेशमधील कांग्रा येथे झाला. त्यांचे शिक्षण लाहोरमधील 'फॉर्मन ख्रिश्चन कॉलेज' आणि अमेरिकेतील कॅलिफोर्नियामधील 'स्टॅनफोर्ड विद्यापीठा'त झाले. नवी दिल्लीतील जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात ते 'मॉडर्न हिस्ट्री' विषयाचे प्राध्यापक होते आणि तेथेच त्यांनी 'प्रोफेसर एमेरिटस' हे सन्माननीय पदही भूषविले होते. आधुनिक भारतातील राष्ट्रवाद, वसाहतवाद आणि जातीयवाद या विषयांवर त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. त्यांनी नॅशनल बुक ट्रस्ट ॲफ इंडियाचे अध्यक्षपदही भूषविले आहे.

प्रा. मृदुला मुखर्जी यांचे शिक्षण नवी दिल्लीतील लेडी श्रीराम कॉलेज आणि जवाहरलाल नेहरू विद्या-पीठात झाले. सध्या त्या याच विद्यापीठातील 'सेंटर फॉर हिस्टॉरिकल स्टडीज्' या विभागात 'मॉडर्न इंडियन हिस्ट्री' या विषयाच्या प्राध्यापिका आहेत. कृषि-इतिहास, शेतकरी आंदोलन तसेच राष्ट्रीय चळवळ या विषयांबद्दल त्यांना विशेष आस्था वाटते.

प्रा. आदित्य मुखर्जी यांचे शिक्षण दिल्लीतील सेंट स्टीफन्स् कॉलेज आणि जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात झाले. तेही याच विद्यापीठातील 'सेंटर फॉर हिस्टॉरिकल स्टडीज्' या विभागात 'समकालीन भारतीय इतिहास'चे अध्यापन करतात. त्यांच्या संशोधनकार्याचे विषय आधुनिक औद्योगिक इतिहास, भांडवलशाहीचा विकास तसेच समकालीन अर्थव्यवस्था आणि राजकारण हे आहेत.

प्रा. के. एन. पणीकर यांचे शिक्षण राजस्थान आणि मद्रास विद्यापीठांत झाले. तेही जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठातील 'सेंटर फॉर हिस्टॉरिकल स्टडीज्' या विभागात 'आधुनिक भारताचा इतिहास' या विषयाचे प्राध्यापक आहेत. 'सांस्कृतिक आणि वैचारिक इतिहास' तसेच 'कृषि-इतिहास' या विषयांवर त्यांनी विस्तृत लेखन केले आहे.

प्रा. सुचेता महाजन यांचे शिक्षण दिल्लीतील इंद्रप्रस्थ कॉलेज व जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात झाले. सिमल्यातील 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ॲडव्हान्स्ड् स्टडीज्' या संस्थेत त्यांनी अध्यापन केले. सध्या त्या दिल्ली विद्यापीठाच्या 'दिल्ली कॉलेज फॉर आर्ट्स् ॲड कॉमर्स' या संस्थेत अध्यापन करीत आहेत. इ. स. १९४० नंतरच्या दशकातील भारतातील राजकीय प्रक्रिया या विषयावर प्रामुख्याने त्यांचे संशोधन केंद्रित आहे.

अनुक्रमणिका

● प्रास्ताविक

१३

- आम जनतेची चळवळ
- वैशिष्ट्यांची चर्चा
- ग्रंथलेखनाची व्यापक चौकट
- साप्राज्यवादी दृष्टिकोनाशी मतभेद
- सबाल्टर्न दृष्टिकोनाचे खंडन
- राष्ट्रवादी दृष्टिकोनाची अपूर्णता
- एकारलेला मार्क्सवादी दृष्टिकोन
- प्रस्तुत लेखकांचा वास्तववादी दृष्टिकोन

१. १८५७ चा उठाव—

२४

पहिले जबरदस्त आव्हान

- उठावास सुरुवात
- रडतराव घोऱ्यावर
- उठावाची कारणमीमांसा
- सुनियोजित बंड की आकस्मिक उद्गेत्र ?
- उठावाचे मूल्यमापन

२. मुलकी व वन्य जमातींचे उठाव

३१

- नागरी उठाव
- वन्य जमातींचे उठाव

३. १८५७ नंतरचे उठाव व

३७

किसान आंदोलने

- पूर्वपीठिका
- इ. स. १८५९-६० मधील निळीचे आंदोलन
- पबना येथील शेतकऱ्यांचा उठाव
- इ. स. १८७५ मधील दक्षिणेतील उठाव
- चळवळींचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप

४. राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना—

४४

एक कल्पित कथा

- ‘सुरक्षा-झडपे’चा भ्रामक सिद्धान्त
- छाननीशिवाय ‘तथ्य’ म्हणून स्वीकार
- डफरीन यांचा आशीर्वाद—एक असत्य

५. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना— ५०

वस्तुस्थिती

- राष्ट्रीय जागृतीची परिणती
- राजकीय संघटनेची गरज
- काँग्रेसची स्थापना
- ए. ओ. ह्यूम—एक विद्युतवाहक

६. सामाजिक-धार्मिक सुधारणा व

५७

राष्ट्रीय जागृती

- प्रबोधनाचा प्रारंभ
- चळवळीचा आधार—बुद्धिवाद व विश्ववाद
- सांस्कृतिक वैचारिक संघर्ष
- स्त्रियांच्या स्थितीचाही विचार

७. वसाहतवादाची आर्थिक समीक्षा

६३

- वसाहतवादी शोषणाची जाण
- ब्रिटिश राजवटीचे आर्थिक विश्लेषण
- संपत्तिवहनाचा सिद्धान्त
- स्वयंशासनाची मागणी

८. वृत्तपत्र-स्वातंत्र्याचा लढा

७०

- वृत्तपत्रे काँग्रेसच्या कार्याचे माध्यम
- तत्कालीन निर्भीड पत्रकारिता
- व्हनाक्युलर प्रेस ऑफिस, १८७८
- लोकमान्य टिळकांचे योगदान
- ‘शिवाजीचे उद्गार’—
टिळकांवर खटला
- वृत्तपत्रांची मुस्कटदाबी
- टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला

९. कायदेमंडळातील प्रचार

७७

- इंडियन काउन्सिल्स ऑफिस, १८६१
- इ. स. १८९२ चा अधिनियम

- फिरोजशहा मेहतांचे कार्य
- अभ्यासू अर्थतज्ज्ञ गो. कृ. गोखले

१०. स्वदेशीची चळवळ १९०३-१९०८

८४

- पूर्वपीठिका
- बंगालची फाळणी
- राष्ट्रवाद्यांचा
फाळणीस विरोध
- स्वदेशीची चळवळ
- जनसंघटनांचे नवे मार्ग
- सांस्कृतिक जीवनावर प्रभाव
- चळवळ थंडावली...
- चळवळीची फलश्रुती

११. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमधील फूट व क्रांतिकारी-साहसवादाचा उदय

९१

- नेमस्तांचे अपयश
- ब्रिटिशांचा काँग्रेसला उघड विरोध
- नेमस्त व जहालांमध्ये मतभेद
- राष्ट्रीय काँग्रेस दुभंगली...
- मोर्ले-मिंटो सुधारणा
- वैयक्तिक साहसवादास चालना
- वैयक्तिक साहसाची कृत्ये

१२. पहिले महायुद्ध आणि भारतीय राष्ट्रवाद— गदर आंदोलन

९७

- परदेशस्थ भारतीय
- गदर आंदोलनास सुरुवात
- ‘गदर’चे ‘इंग्रजी राज्याचे वस्त्रहरण’
- कोमागाटा मारु प्रकरण
- क्रांतीसाठी अधीरता
- पंजाबात उठावाचा
प्रयत्न
- उठाव डडपला!
- गदर चळवळ फसली का ?
- गदरने काय साध्य केले ?
- गदर चळवळीतील उणिवा

१३. होमरूल चळवळ आणि तिचे परिणाम १०५

- राजकीय क्षितिजावर टिळकांचे पुनरागमन
- अॅनी बेझंट राजकीय क्षितिजावर
- जहालांचा काँग्रेसमध्ये पुनर्प्रवेश
- होमरूलच्या कार्यास प्रारंभ
- हिंदू-पुस्लिम ऐक्याचा ‘लखनौ करार’
- सरकारचा रोष— बेझंटना अटक
- माँटेग्यू घोषणा
- कोलकाता काँग्रेसच्या अध्यक्षा— अॅनी बेझंट
- उत्साही राष्ट्रवादी कार्यकर्त्यांची निर्मिती

१४. गांधीजींचा पूर्वपरिचय व

११२

सुरुवातीचे कार्य

- गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेत
- दक्षिण आफ्रिकेत नेतृत्व
- दक्षिण आफ्रिकेतील
लढ्याचा दुसरा टप्पा
- भारतीयांसाठी
एक सक्षम नेतृत्व !
- चंपारणचा सत्याग्रह
- अहमदाबादमधील गिरणीकामगारांचा प्रश्न
- खेडा जिल्ह्यातील आंदोलन
- तयार झाले एक समृद्ध नेतृत्व !
- रौलट कायद्यांविरुद्ध आंदोलन
- जालियनवाला बाग हत्याकांड

१५. असहकाराची चळवळ— १९२०-२२ १२०

- चळवळीची पाश्वभूमी
- चळवळीस काँग्रेसची मान्यता
- सरकारला नवे आव्हान
- चळवळ पसरली
- सरकारने दडपशाही अंगीकारली
- चौरीचौराची दुर्घटना
- चळवळ मागे घेतली
- निर्णयावरील टीका व वास्तव
- चळवळीने काय मिळविले ?

१६. १९२० च्या दशकातील शेतकऱ्यांच्या १२८

चळवळी आणि राष्ट्रवाद

- पूर्वपीठिका
- उत्तर प्रदेशातील शेतकरी चळवळ
-
- शेतकऱ्यांची 'एका' चळवळ
- मलबारमधील मोपलांचा उठाव
- चळवळींचे मूल्यमापन
- बार्डोली येथील करबंदीची चळवळ

१७. भारतीय कामगारवर्ग आणि

१३६

राष्ट्रीय चळवळ

- सुरुवातीचे तुरळक प्रयत्न
- सुरुवातीच्या राष्ट्रवाद्यांचा दृष्टिकोन
- कामगारवर्गाचा विस्तार व चळवळीस गती
- बदलत्या राजकीय परिस्थितीस प्रतिसाद
- अहमदाबाद टेक्स्टाईल लेबर असोसिएशन
- कामगार-किसान पक्षात कम्युनिस्ट एकत्र
- कामगारवर्ग कायदेभंगात सहभागी
- कामगार चळवळींना कांग्रेसची चालना
- कम्युनिस्टांची वेगळी भूमिका
- कामगारवर्ग 'छोडो भारत' आंदोलनात

१८. गुरुद्वारा सुधारणा आणि

१४४

मंदिर-प्रवेशाचा लढा

- अकाली चळवळ—गुरुद्वारा सुधारणा
- अस्पृश्यता निवारण—मंदिर-प्रवेश

१९. कुंठितावस्थेचा काळ—स्वराज्य पक्ष, १५१

नाफेरवादी आणि गांधीजी

- कायदेमंडळ-प्रवेशाचा प्रश्न
- स्वराज्य पक्षाची स्थापना
- फेरवादी व नाफेरवादी मतभेद

■ गांधीजींची सुटका

■ स्वराज्य पक्षाचे कार्य

■ स्वराज्यपक्षीयांच्या कार्याचे मूल्यमापन

२०. भगतसिंग, सूर्य सेन आणि

१५९

अन्य क्रांतिकारी

■ पुन्हा क्रांतिकार्याकडे

■ उत्तर भारतातील क्रांतिकारक

■ बंगालमधील क्रांतिकार्य

■ भगतसिंग यांचे कार्य आणि विचार

■ क्रांतिकारी राजकारणाचे मूल्यमापन

२१. वादळाची चाहूल—१९२७-२९

१६७

■ 'संपूर्ण गोरे' सायमन कमिशन

■ नेहरू अहवाल

■ संपूर्ण स्वातंत्र्याचा आग्रह

■ कायदेभंगाच्या लढ्याची पूर्वतयारी

■ जवाहरलालजींकडे कांग्रेसचे अध्यक्षपद

■ २६ जानेवारी—स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा

२२. सविनय कायदेभंग—१९३०-१९३१

१७४

■ एकमेव पर्याय—सविनय कायदेभंग

■ अहिंसक आंदोलन

■ गांधी-आर्यविन करार

■ कायदेभंगाची चळवळ—एक मूल्यमापन

२३. कराची ते वर्धा : १९३२-१९३४

१८३

■ हौतात्म्याचा गौरव आणि 'दिल्ली करारा' संमती

■ स्वराज्याची व्याख्या आणि 'कराची ठराव'

■ दुसरी गोलमेज परिषद

■ पुन्हा एकदा सविनय

कायदेभंग

■ जातीय निवाडा व पुणे करार

■ अस्पृश्यता-निवारणाचे प्रयत्न

२४. डाव्या गटाचा उदय

१९९

■ समाजवादी विचारांचा प्रसार

■ राष्ट्रीय चळवळीला समाजवादी दृष्टी

- राष्ट्रीय चळवळीवरील कम्युनिस्टांचा प्रभाव
- भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची फेरचना
- काँग्रेस-समाजवादी पक्ष
- अनेक डावे पक्ष व गट
- डाव्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन

२५. रणनीतिविषयक विवाद— १९३४-३७ २००

- तीन विचारप्रवाह
- जवाहरलाल नेहरूंचा प्रभाव
- मूलभूत रणनीतीलाच
नेहरूंचे आव्हान!
- कायदेमंडळ-प्रवेशाचा निर्णय
- सरकारची रणनीती आणि
१९३५ चा कायदा
- पुन्हा एकदा मतभेद
- इ. स. १९३७ च्या निवडणुकांमध्ये प्रचंड यश

२६. अद्वावीस महिन्यांची काँग्रेस राजवट २०८

- सत्ताग्रहण— एक नावीन्यपूर्ण प्रयोग
- कायदेमंडळातील कार्याची रणनीती
- काँग्रेस मंत्रिमंडळांची कामगिरी
- कारकिर्दीवरील काही डाग
- कुळांच्या स्थितीत सुधारणा घडविणारे कायदे
- कर्जदारांना दिलासा देणारे कायदे
- औद्योगिक कलहात मध्यस्थीला महत्त्व
- सामाजिक सुधारणा व समाजकल्याण
- शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रातील कार्य
- व्यवहारत: उपस्थित झालेले काही प्रश्न
- उत्साहाला उधाण अनु
संघर्षाचे प्रसंगही
- अपप्रवृत्ती, तंते, उद्विगता
आणि नाराजी
- मंत्रिमंडळांचे राजीनामे
- मंत्रिमंडळांच्या कार्याचे मूल्यमापन

२७. १९३० व १९४० च्या दशकांतील २२०
शेतकऱ्यांच्या चळवळी

- शेतकऱ्यांच्या चळवळींची पाश्वर्भूमी
- अखिल भारतीय किसान परिषद

- मलबारमधील ‘कर्षक संघमां’चे कार्य
- आंध्रमधील शेतकरी चळवळीचे यश
- बिहार प्रांतिक किसान सभेचे कार्य
- पंजाबमधील शेतकरी चळवळ
- अन्य प्रांतांतील किसान चळवळी
- किसान सभेतील फूट
- बंगालमधील ‘तेभागा
चळवळ’
- किसान चळवळी— एक मूल्यमापन

२८. भारतीय संस्थानांतील स्वातंत्र्य चळवळ २२८

- संस्थानांतील चळवळ
- संस्थानांतील नवजागृती
- संस्थानी प्रजा स्वातंत्र्य—आंदोलनात
- राजकोट संस्थानातील नाट्यपूर्ण घटना
- हैदराबादचे विलिनीकरण

२९. भारतीय भांडवलदार आणि २३९
राष्ट्रीय चळवळ

- भारतीय भांडवलदार एक राष्ट्रीय घटक
- भांडवलदार वर्गाचा उदय आणि विकास

३०. राष्ट्रवादी परराष्ट्र धोरणाचा विकास २४६

- राष्ट्रवादी परराष्ट्रीय धोरण
- परराष्ट्रीतिविषयक
तीन विषय
- पहिले महायुद्ध
- चिनी जनतेच्या
संघर्षप्रती सहानुभूती
- डाव्या विचारसरणीचा प्रभाव
- ब्रुसेल्स परिषदेच्या मानद
अध्यक्षपदी नेहरू
- सुरुवातीपासून फॅसिझमला विरोध
- ब्रिटिश परराष्ट्र धोरणाशी फारकत
- चीनवरील आक्रमणाबद्दल जपानचा निषेध
- पॅलेस्टाईनप्रश्नी अरबांना पाठिंबा
- सोविहेत युनियनविषयी जवळीक

३१. सांप्रदायिकतेचा उदय आणि वाढ

२५४

- सांप्रदायिकतेच्या तीन अवस्था
- तिन्ही अवस्थांचे विश्लेषण
- सांप्रदायिकता वास्तवाशी विसंगत
- मध्यमवर्गीयांच्या स्वार्थातून उत्तेजन
- शोषक-शोषित संघर्षाचा विपर्यास
- सामाजिक संघर्षाचे सांप्रदायिक स्पष्टीकरण
- ‘फोडा आणि झोडा’ नीतीमुळे सांप्रदायिकतेची वाढ
- सांप्रदायिकतावाढीचे ब्रिटिशप्रणीत मार्ग
- राष्ट्रवादी प्रचाराची हिंदू छटा
- इतिहासाचा सांप्रदायिक वापर

३२. नेमस्त सांप्रदायिकतेचा कालखंड

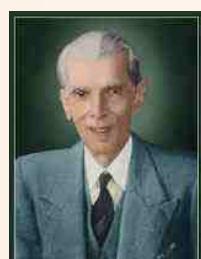
२६४

- सर सत्यद अहमद खान
- मुस्लीम बुद्धिजीवींचा काँग्रेसला पाठिंबा
- मुस्लीम लीगची स्थापना
- हिंदू सांप्रदायिकतेचा जन्म
- विभक्त मतदार संघ
- बुद्धिजीवी राष्ट्रवादाकडे आकर्षित
- हिंदू-मुस्लीम ऐक्याचा कालखंड
- सांप्रदायिकता पुन्हा उफाळली

३३. जिना, गोळवलकर आणि जहाल

२७३

- द्वेषमूलक जहाल सांप्रदायिकता
- दुसऱ्या महायुद्धास तोंड फुटले
- नेमस्त सांप्रदायिक कार्यक्रम
- अतिरेकी सांप्रदायिकतेकडे...
- बॉरिस्टर जिनांची वाटचाल
- मुस्लीम लीगचे पुनरुज्जीवन
- जिना—जहाल सांप्रदायिकतेच्या खोल गर्तेत!
- हिंदू सांप्रदायिकता
- सांप्रदायिकतेला आलेली फळे
- सांप्रदायिकतावादाचे विश्लेषण

३४. त्रिपुरी येथील पेचप्रसंग आणि क्रिप्स शिष्टमंडळ

२८३

- सर्वोच्च नेतृत्वासमोर पेचप्रसंग
- नेहरूंची समन्वयवादी परिपक्व भूमिका

- बोस-गांधी—धोरणात्मक मतभेद
- पराकोटीचा संघर्ष व संघर्षाची परिणती
- काँग्रेसची युद्धविषयक भूमिका
- काँग्रेस मंत्रिमंडळाचे राजीनामे
- क्रिप्सचे शिष्टमंडळ

३५. ‘भारत छोडो’ चळवळ आणि

२९१

आझाद हिंद सेना

- एक अभूतपूर्व आंदोलन—‘छोडो भारत’
- समांतर सरकार
- चळवळीचे अनेक पैलू व मापदंड
- चळवळीसंबंधीचे दोन विवाद्य मुद्दे
- गांधीजींची सुटका व नंतर...
- आझाद हिंद सेनेचे कार्य

३६. युद्धोत्तर राष्ट्रीय उधाण

३०१

- युद्धसमाप्ती, नेत्यांची सुटका व निवडणुका
- आझाद हिंद सैनिकांवरील खटले
- तीन हिंसक संघर्ष
- तिन्ही उधाणांची समान पद्धती
- उधाणांचे महत्त्व आणि वास्तवाचे विश्लेषण

३७. स्वातंत्र्य आणि फाळणी

३१०

- जहाज बुदू लागले ...
- ब्रिटिशांसमोरील एकमेव पर्याय सन्माननीय माधार
- जिनांची धमकी आणि लीगचा आडमुठेपणा
- माऊंटबॅटन आणि सत्तांतर
- काँग्रेसने फाळणी का स्वीकारली ?
- गांधीजींची असहायता (?)

३८. राष्ट्रीय चळवळीची दीर्घकालीन

३२२

रणनीती

- पूर्वपीठिका
- एसटीएस रणनीती
- गांधीजींची अहिंसा—एक रणनीती
- राष्ट्रवादी रणनीतीचे मूल्यमापन

३९. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे

३३०

विचारप्रणालीविषयक पैलू

राष्ट्रगीत

जन-गण-मन अधिनायक जय हे,
 भारत-भाग्यविधाता
 पंजाब सिन्धु गुजरात मराठा,
 द्राविड उत्कल बंग ।
 विन्ध्य हिमाचल-यमुना-गंगा
 उच्छ्वल जलधि-तरंग
 तव शुभनामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
 गाहे तव जयगाथा
 जन-गण मंगलदायक जय हे,
 भारत-भाग्यविधाता
 जय हे, जय हे, जय हे
 जय जय जय जय हे ॥ १ ॥

वंदे मातरम् ॥

वंदे मातरम् ॥
 सुजलाम्, सुफलाम्, मलयज-शीतलाम् ॥
 सस्यशामलाम् मातरम् ॥
 वंदे मातरम् ॥ धृ. ॥
 शुश्रेष्ठोत्स्ना - पुलकित - यामिनीम् ॥
 फुल्ल कुसुमित द्रुमदल शोभिनीम् ॥
 सुहासिनी सुमधुरभाषिणीम् ॥
 सुखदाम् वरदाम् मातरम् ॥ १ ॥

हे राष्ट्रपुरुषा,

तू आमच्या हृदयाचा—मनाचा स्वामी आहेस,
 आमच्या प्रगतीचा भरभराटीचा प्रणेताही तूच
 आहेस. हे भाग्यविधात्या, आमच्या सर्वांच्या विचार-
 प्रणालीवर तुझेच अधिराज्य आहे. आमचे भवितव्य
 आम्ही आनंदाने, उत्पूर्तीतेने तुझ्याच स्वाधीन केले
 आहे.

पंजाब, सिंधू खोरे, गुजरात, महाराष्ट्र, दक्षिण
 प्रांत, ओरिसा, बंगाल आदी राज्यांत राहणाऱ्या आम्हा
 भारतीयांच्या हृदयातून तुझ्याच मंगलदायक नामाची
 स्पंदने होतात, सतत आम्ही तुझेच शुभसूचक
 नामस्मरण करीत असतो.

विन्ध्य, हिमालय इत्यादी पर्वतांवरून तुझेच नाव
 प्रतिध्वनित होते. गंगा, यमुना यांसारख्या नद्या तुझ्याच
 नामाचे सुरेल गायन करीत असतात. येथील सागरांच्या
 लाटांच्या नृत्य-गायनातूनही तुझ्याच नावाचा मंत्रघोष
 चालू असतो. सर्व सजीव-निर्जीव वस्तुमात्र तुझेच
 स्तुतीगान करतात आणि तुझ्या आशीर्वादाची, वरद-
 हस्ताची अपेक्षा करतात.

हे भाग्यविधात्या ! आमच्या भवितव्याच्या
 रक्षणकर्त्या ! तुझ्या त्रिवार-त्रिवार जयजयकार असो.

अनुवाद : के'सागर

हे मातृभूमी तुला वंदन असो!

या आमच्या देशात- आमच्या मातृभूमीत
 आमच्या सुखाकरिता सर्व नद्यांमधून स्वच्छ निर्मळ
 पाणी भरभरून वाहत आहे. सदैव वाहत आहे. येथील
 वृक्ष फळाफुलांनी सदैव बहरलेले आहेत. दक्षिण
 दिशेकडून (मलय पर्वतावरून) चंदनाचा सुगंध बरोबर
 घेऊन येणारा वारा आम्हाला पुलकित करतो—
 आनंदित करतो.

पीक-पाण्याने समृद्ध असलेल्या हे मातृभू तुला
 सादर प्रणाम. या आमच्या मातृभूमीतील रात्री—
 आमच्या रात्री— चंद्रप्रकाशाने उजळलेल्या असतात.
 येथील पाने, फुले, वृक्ष यांचे वस्त्र परिधान करून
 आमची मातृभूमी सदैव सजलेली, नटलेली असते.

अशा वैभवशाली माते, या सर्वांमधून
 जाणवणारे तुझे प्रसन्न हास्य, तुझी सुमधूर वाणी
 यायोगे तू आम्हाला सतत वरदानच देत आहेस. तुझे हे
 दर्शन आम्हास वरदायक आहे, मंगलदायक आहे.

हे सुखदायिनी, हे वरदायिनी, हे माते तुला वंदन
 असो !

अनुवाद : के'सागर